

TÜRKİYE'NİN ERKEN DÖNEM SANAYİLEŞME SERÜVENİ

Hasan GÜLER*

Öz

Türkiye'deki sosyal bilimler geleneğinin, bazı konularda yerleşik ön kabulleri olduğu söylenebilir. Sanayileşme bunlardan biridir. Özellikle 1923–1950 dönemi, sanayileşme yazını içerisinde devletçi politikaların katı bir şekilde uygulandığı yıllar olarak tasvir edilmektedir. Bu görüşün haklılık payı olmakla birlikte, ayrıntıların analize katılmasını engelleme riski vardır. İşte biz de bu makalede, olabildiğince farklı bakış açılarını hesaba katarak, 1923–1950 arasındaki sanayileşme sürecinin nasıl bir güzergâhta hareket ettiğini anlama çabası içinde olacağız. Makalenin ilk başlığı altında ümmetten ulusa geçişteki kodların anlaşılması maksadı ile Batı deneyimindeki milliyetçilik düşüncesinden hareketle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini ve bu felsefenin günümüze kateden düşünsel etkilerini anlatmayı hedeflemekteyiz. İkinci başlığın içinde 1923–1930 yılları arasında genel kabulün dışında uygulamada ortaya çıkan görece liberal politikalara değinerek erken dönem sanayileşme sürecinin homojen bir bütünlük göstermediğini kanıtlamaya çalışacağız. Üçüncü başlık altında 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı sonrası devletin güçlü bir şekilde sanayinin çarklarını döndürmeye başlamasını anlatırken bunun katı bir devletçilik olarak algılanmayacak kadar karmaşık bir süreç olduğunu göstermeye çalışacağız. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yaparak makalemizi sonlandıracağız.

Anahtar Kelimeler: Sanayi, Ulus-Devlet, Milliyetçilik, Korporatizm, Liberalizm

The Adventure of the Early Industrialization in Turkey

Abstract

One can claim that the social science tradition in Turkey has settled pre-acceptance in some respects. In particular within the industrialization literature, the period 1923–1950 is depicted as years which the statist policies adamantly had been applied. Notwithstanding that this idea is right; there is a risk which prevents the detail from taking part in the analysis. Here in this article, by considering different outlooks as much as possible, we shall try to comprehend from what kind of route the industrialization process between 1923–1950 had proceeded. Under the first title of the article, our aim is to expound the philosophical idea of foundation of Republic of

* Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan GSÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.
(gulerhas@gmail.com)

Turkey and its intellectual influences exceeding to our time with reference to the nationalist thought within Western experiences with the intention of understanding the codes passing from the ummah to nation. In the second subtitle, by referring to the relative liberal politics between 1923-1930, which with the exception of general acceptance had appeared in practice, it will be proved that early period of industrialization process did not demonstrate homogenous integrity. Under the third subtitle, after 1929 World economical crisis, we will indicate that it is a complicated process which could not be conceived as a firm statist, while explaining that the state begins to turnover powerfully to the industrial wheel. Lastly, in the conclusion the article will be concluded with the general assessment.

Key Words: Industry, Nation-State, Nationalism, Corporatism, Liberalism

I. GİRİŞ

Bu makalede, Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemi olarak adlandırdığımız 1923-1950 arasında yaşanan sanayileşme deneyimini anlamaya yönelik bir çabanın içinde olacağız. Böylesi bir çabanın baştan aşması gereken bazı noktalar bulunmaktadır. Özellikle günümüz düşün atmosferine damgasını vuran siyasal ve ekonomik liberalizmin her türlü “devletçilik” uygulamasını şiddetli bir şekilde eleştiriye tabi tutması, geçmişe yönelik değerlendirmelerin sağlıklı bir biçimde yürütülmesini engellemektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi içinde baktığımızda, cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılan sanayileşme çabaları eleştirilerin en kristalize olduğunu dönemi oluşturmaktadır.

Devletin, aktör olarak güçlü bir şekilde yön verdiği erken dönemdeki sanayileşme çabaları bize göre iki perspektiften hareket etmektedir. Birincisi, muasır Batı medeniyetini yakalama, ikincisi ise, geleneksel toplumsal yapının çözülmesini sağlayarak modern bir öznenin inşası için gerekli atmosferi oluşturmaktır. Bundan dolayı bu dönemdeki sanayileşme sürecini açıklarken homojen bir devletçilik algısına yaslanarak gerçekleştirilen açıklama girişimlerinin meseleyi anlamda yetersiz kalacağını düşünmekteyiz.

Biz de bu makalenin sınırları içinde olabildiğince şablona kaçan açıklamalardan kaçınarak süreci açıklamaya çalışacağız. Bunu yaparken bu sürecin içinde yer alana bütün aktörlerin durumunu resmetmeyi düşünmekteyiz. Devletin yanında görece zayıf olan sermayedarların bu süreçteki yeri ve sanayinin kol gücünü oluşturan “işçilerin” durumunu anlatmayı amaçlamaktayız.

II. ULUS-DEVLETİN İNŞAASI

Ernest Gellner'e göre 20. yüzyılda iki önemli şey meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi, fiziksel doğa, gizemlerinin büyük bir kısmını açığa vurmuştur. İkincisi, toplumsal dünya ise bir zamanlar birçoklarında canlı olan inancın tersine

Bu türde bir kazanım getirmemiştir (Gellner, 2009: 127). Toplumsal gelişmenin yasalarına ilişkin bildiklerimizin ise sınırlı düzeyde kaldığı malumun ilanıdır. Bu sınırlılık içersinden “uluslaşma” sürecine bazı temel kaynakların ışığından bakarak “Türkiye Cumhuriyeti”nin kuruluş felsefesinin ruhunu yakalayabiliriz. Milliyetçilik tartışmaları etrafında birçok akademisyen tarafından sıkça referans verilen (Smith, 2009; Gellner, 2009; Anderson, 2004 ve Chatterjee, 2002) bu saydığımız düşünürlerin çalışmalarını temel alarak analizimizi yapmaya çalışacağız.

Ernest Gellner, klasik Marksizm'in, klasik liberal teorinin ve büyük ölçüde de modern sosyoloji teorisinin paylaştığı varsayımın endüstriyel gelişmenin, kültürel farklılıkları yaşatan ve barındıran sosyal yapıları çözeceği yönündeki bize karşı konulmaz biçimde dayatan mantığını şöyle özetlemektedir. a) endüstriyel toplumsal örgütlenme, toplumsal yapıları erozyona uğratmaktadır, b) kültürel farklılıkların kökeninde, yapısal ayrışmalar yatar ve kültürel fark yine bu ayrışmalarla iade edilir c) “etnisiteyi” oluşturan da, yukarıdan dayatılan ve karşılıklı olarak birbirini harekete geçiren kültürel farklılıklardır. Öyle ki, farklılıklar onlara sahip olan bizlerin kültürümüzü ayırt etmemizi ve başka farklılıklara sahip olanlara, yani rakip kültürlere karşı olmamızı sağlar, sonuç, d) yapının erozyona uğramasının anlamı, kültürel ayrışmanın yitirilmesidir. Bu da, etnik kimliğin kaybolması anlamına gelir. Kısaca, etnisite politik önemini yitirmek zorundadır. Gellner'e göre bu önermelerin hepsi gerçeğin önemli unsurlarını taşımaktadır (Gellner, 2009: 61-62). Ama onun itirazı dördüncü önermenin 19. ve 20. yüzyılların politik gerçeklerini yansıtmadığı yönündedir. Milliyetçilik bu süre zarfında azalmak yerine büyümüştür.

Millete bağlılık sınıfsal bilinç dâhil bütün sadakat bağları hiyerarşisinde üstte durmaktadır. Bu noktada Eric Hobsbawm Avrupa işçilerinin sınıf bilinçlerinin yüksek olmasına rağmen ironik bir şekilde ulusal bağlılık karşısında tâli olduğunu söyler. Hobsbawm, “İşçi sınıfı bilinçliliği her ne kadar kaçınılmaz ve gerekli olsa da, politik olarak, ulusal bilinç de dâhil diğer tüm bilinçlilik çeşitleri karşısında ikincildir” (aktaran Bayat, 2004: 238) derken Marksist öğretisi için gereken ilgiyi görmeyen “ulus” bilicinin sınıfsal değerlendirmelere dâhil edilmesi yönünde bir kavrayışın altını çizer. Walter Benjamin, “savaşın proleterleşmiş kitleler dâhil geleneksel mülkiyet ilişkilerine dokunmadan toplumun bütün kesimlerini mobilize ederek belli bir hedefe yönelttiğini” söylerken hayali ya da gerçek düşmana karşı “ulus”ta bağlanma diğer bağlanma varyasyonlarının önüne geçmektedir. İşte bu noktada “uluslaşma” sürecinin yapısının anatomisini çıkarmak anlam kazanmaktadır. Buradan hareketle birbirine paralel bazı sorular sorabiliriz: Etnisite nasıl oluşmaktadır? Ulus-devletlerin oluşum sürecinde nüfus içinde çoğunluk olarak hangi etnik birim neden ve nasıl başat konuma gelmektedir? Bir millet neden ve nasıl doğar? Yani değişkenlik ve çeşitlilik arz eden etnik bağ ve anılardan milletin oluşum sürecini harekete geçiren genel neden ve mekanizmalar nelerdir? (Smith, 2009).

Etnik sözcüğünün neye karşılık geldiğine ilişkin geçmişten günümüze seyrinde önümüze çıkan ilk durak kuşkusuz antik Yunan olacaktır. Etnik

sözcüğünün eski Yunanca'da "ethnos"=ulus kavramından geldiği belirtiliyor. Bu siyasal bir varlıktan çok aynı kökenden geldiklerine inanların birliğini ifade etmektedir. İkinci durak olarak sözcüğün sıfat hali olan *ethnicos* Latinceye *ethnicus* olarak girmiştir. Sözcük, 14. yüzyıl ortalarından 19. yüzyılın yarısına kadar İngilizce'de, "bizden olmayanlar", "ötekiler", "dinsizler", "ilkeller", "bizimle aynı dini paylaşmayanlar" anlamlarında kullanılmıştır. Bundan sonra anlamı 20. yüzyılda ırk özelliklerine de değinir bir şekilde genişlemiştir (Somersan, 2004: 22).

Anthony D. Smith "etniklik" kavramı etrafında şekillenen iki uç yaklaşımın şu özelliklerine dikkat çekmiştir: Birinci uçta, etniklik kavramının "ilkesel/aslı" bir niteliğe sahip, zamanın dışında doğal olarak var olduğunu söyleyen "veri etnisite". Bu yaklaşıma göre etnisite, sabit ve dünyaya geliş ile birlikte değiştirilemeyen koşullardan kaynaklanır. Diğer uçta ise, etniklik "durumsal" olarak görülür. Bir etnik gruba aidiyet, öznenin özgül durumuna göre değişiklik gösteren, zorunlu olarak gelip geçici ve kararsız tutum, algı ve duygularla ilgilidir (Smith, 2009: 41). Sabitlikten ziyade değişen koşullara göre araçsal olarak etnik kimliklerin ön plana çıkarılması ya da engel teşkil ettiğinde geri çekilmesi. Smith, bu iki uç yaklaşımdan farklı olarak etnik kimliğin tarihi ve sembolik-kültürel niteliklerini ön plana çıkararak yaklaşımların da olduğunu ve kendisinin bu yaklaşımı benimsediğini söyler. Smith'e göre etnik bir grup şu şekilde tanımlanır:

"Etnik bir grup, soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anıları vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden fazla kültürel farklılığa göre tanımlanan ve ayırt edilen bir kültürel kolektif tiptir. Bu tür kolektifler sadece tarihi anıların devamlılıkları bakımından özsel bir önem taşımları bakımından değil, her bir etnik grubun özel tarihsel güçlerin ürünü olması ve bu nedenle tarihsel değişim ve çözümlenmelere maruz kalması anlamında hiç şüphesi tarihidir".

Bu tanımlaması ile ilişkili olarak etnik bir topluluğun altı ana niteliğin şöyle sıralar: a) kolektif bir özel ad, b) ortak bir soy miti, c) paylaşılan tarihi anılar, d) ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, e) özel bir yurtla bağ, f) nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu (Smith, 2009: 42). Bu özellikleri ile etniklik kavramı biyolojik benzersizliğe gönderme yapan ırk kavramından ayrılır. Diğer bir ayrım da kimi zaman birbirlerinin yerlerine kullanılan etnik ve millet kavramları arasında yaşanmaktadır. İkisi arasında hem yakın bir ilişki hem de ayrım mevcuttur.

Millet, tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasak hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adıdır. Millet de tıpkı etnik oluşum gibi ortak bir miras üzerinden şekillenen ve ortak anıları paylaşan bir topluluktur. Fakat etnikte, bir ülke ile olan bağ sadece tarihi ve sembolik kalabilirken, millette bu bağ fiziki ve fiilidir; milletlerin ülkeleri vardır (Smith, 2009: 70-71). Belirli bir toprak parçası olmadan milletleri kavramak bu yaklaşıma göre olanaksızdır. Smith göre, "zamane

milletlerinin büyük bölümü aslında çok etnili olmak ya da daha doğrusu çoğu milli-devlet çok etnili olmakla birlikte; başlangıçta pek çoğu, öteki etnileri veya etnik parçaları, adını ve kültürel karakterini verdiği bir devlete ilhak eden ya da cezbederek çeken egemen bir etni etrafında oluşmuşlardır” (Smith, 2009: 70).

Milletlerin ortaya çıkışı ve milliyetçilik ideolojisi modern bir olaydı ve kökeni Batıydı. Partha Chatterjee, “milliyetçiliğin ister iyi olsun ister kötü olsun tamamıyla Avrupa'nın siyasi tarihinin ürünü” (Chatterjee, 2002: 19) olduğunu söylerken köken konusunda kuşkuya yer bırakmamaktadır. Milliyetçiliğin toplumsal güzergâhı izlendiğinde reform hareketlerinden aydınlanma felsefesine oradan da Fransız İhtilâline kadar bir dizi Avrupa deneyimini yansıtmaktadır. Bundan sonra milliyetçilik ideolojisi ve hareketi denizde çakıl taşı misali dalgalara yaparak dünyanın en ücra köşelerine kadar etki alını genişletmiştir. Özellikle iki büyük dalga, birincisi, birinci dünya savaşı sonrasında çok uluslu imparatorlukların yıkarak yeni devletlerin ortaya çıkması, ikincisi ise sömürgelerde başlayan ulusal bağımsızlık hareketleri sonucunda sömürge sonrası bağımsız devletlerin kurulması, milliyetçilik düşüncesinin Batı-dışı dünyada yayılmasını hızlandırmıştır. Bu yayılma alanının içinde “Sovyet milliyetçiliği”^[1] tefekkürü bağlamında Sovyet sonrası devletleri de katabiliriz.

Konumuzun sınırları açısından Batıyı bir kenara bırakıp Batı-dışı milletin inşası sürecinin ana hatlarını Smith'in düşüncesine yaslanarak açılabiliriz. Smith'e göre milliyetçilik hali hazırda ya da potansiyel olarak bir “millet”i kuracağı bazı mensuplarınca farz edilen bir halk adına özerklik, birlik ve kimlik edinmek ve bunu sürdürmek için oluşturulan ideolojik bir harekettir. Bu hareketin farklı etnik toplulukların milletlere dönüşmesinde iki rotası bulunmaktadır:

“Birincisi, devlet destekliydi ve etnik bir devletin çekirdeğini oluşturan yatay bir etniden yola çıkıyordu. Bu devlet daha merkezi ve bürokratik bir yapıya kavuştukça, askeri, mali, hukuki ve idari süreçler eliyle orta sınıfları ve uzak diyarları kendine dahil etmeye çalışıyordu... ikincisi, etno-dini 'ben' kavramlaştırmaları daha eylemci ve siyasi olanlarla değiştirilmesi gereken daha küçük demotik topluluklarda başlamıştı... etnik ve jenealojik millileri yaratacak olan yerliliğin seferberlik süreciydi” (Smith, 2009: 112-113).

Bu iki rotaya karşılık gelen Batı dışında iki farklı “millet” oluşma süreci söz konusudur. Biri bağımsız devletler ve emperyal rota diğeri ise sömürgeci rotadır. Bağımsız devletler ve emperyal rotada, biçimsel olarak bağımsız ve hükümandır, yabancı egemenliği karşı geliştirilen bir özgürleşme hareketi yoktur. Sömürgeci rotada, gerekli olan sadece yeni bir kültürel kimlik yaratmak değil sömürgeci gücün ülkeden kovulmasına eşlik eden bir bağımsızlık hareketine de ihtiyaç vardır. İlk rotaya Rusya, Çin, Japonya ve Osmanlı Türkiye'sini yerleştirebiliriz. İkinci rotaya da sömürge coğrafyasındaki ülkeleri yerleştirebiliriz (Smith, 2009: 160). Bu rotalar Batı-dışı milliyetçiliğin oluşum sürecini homojen gören yaklaşımların toptan bakışının eleştirilmesini olanaklı kılmıştır. Biz konumuz açısından ilk rotada yer

alan millet oluşumu ile ilgileneceğiz. Çünkü modern Türkiye'nin oluşumun izlerini bu ilk rotadaki çerçevede bulmaktayız. Smith'e göre milletleri oluşturma sürecini başlatan siyasaların izlediği hattın ana özellikleri şunlardır: Yatay etni içinde arsitokratik bir temel, önemli etnik azınlıkların içerilmesi, bürokratik devletin modernleştirici etkisi ve son olarak resmi ve kurumsal milliyetçilikten yararlanma sıklığı (Smith, 2009: 160-161).

Tanzimat dönemi ile başlayıp uzun bir yol katederek günümüz düşünce haritasında önemli bir yeri olan “Batılılaşmanın” bir vechesi olarak egemen bir etnik temele dayalı ulus yaratma projesinin izlediği rotayı Smith'in yukarıda belirttiğimiz kavramsallaştırmasına bakarak yakalayabiliriz. Bu noktada birçok düşünür tarafından “icat” edildiği söylenen ulusun nasıl hayal edildiğine bakarak Türkiye'nin kuruluş yılların geçmeden önce resmimizi tamamlamayı umuyoruz.

Ernest Renan, maddi şartlardan hareketle tatmin edici bir ulus tanıma ulaşılamayacağını söylediikten sonra, ulusu şu şekilde tanımlamıştır: “Ulus bir ruh, zihinsel bir ilkedir. Bu ilkeyi oluşturan aslında tek ve aynı iki şeydir. Biri anıların korunması, diğeryise güncel geçerliliği olan bir anlaşma beraber yaşama arzusudur... O zaman bir ulus, geçmişte yapılmış ve gelecekte yapılmaya hazır özverilerle desteklenen, özel bir akrabalık duygusuna sahip genişletilmiş bir topluluktur. Bir ulus bir geçmiş farz eder, ama geçmiş bir somut gerçek üzerine kurulmuştur: Anlaşma, yani hep birlikte bir yaşam devam ettirme arzusu” (aktaran Schulze, 2005: 97). Bu birlikte yaşama arzusu Renan'da hatırlama yerine unutmaya üzerine kuruludur. Gellner'e göre, “Doğu'dakiler hiçbir zaman gerçekleşmemiş olanı hatırlarlar, Batı'dakiler ise gerçekleşmiş olanı unuturlar”. Bu yaklaşımın Doğu'yu ve Batı'yı sabit bir öz gibi baştan kabul edilmesi gibi bir kusuru taşımasına rağmen bir milletin “icadında” geçmişi hatırlama kadar unutmamanın da önemli olduğunun vurgulanması açısından dikkat çekicidir. Renan, unutmamanın Batılı tahayyüldeki örneği olarak Fransa'yı verir. Ona göre Fransa'nın sınırları hiçbir zaman etnik olmamıştır ve jakoben Fransız devletinde, Fransızlar orijinlerini unutmaya ikna edilmişlerdir (Gellner, 2009: 242).

Ulusların “icat” ürünü olduğunu söyleyen ve Max Weber'in yirmici yüzyılların başlarında etnisiteden söz ederken “paylaşılan kültür” yerine “paylaşıldığı varsayılan kültür” (aktaran Somersan, 2004: 25) önermesinin izlerini taşıyan Benedict Anderson'un “Hayali Cemaatler” adlı kitabı uluslaşmayı inceleyenlerin başucu eseri olmuştur. Anderson'un temel tezi, “ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur, kendisine hem aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir” (Anderson, 2004: 20). Benzer yaklaşım Gellner, Anthony Smith ve Eric Hobsbawm'da da mevcuttur. Bu düşünürlerin ortak görüşü ulusları “yaratarak” devletleri ortaya çıkarmanın milliyetçilik değil devletlerin kendisinin olduğu yönündedir.

Anderson, ulusun bir topluluk bir cemaat olarak hayal edilmesinin var olan sömürü ve eşitsizlik ilişkileri ne olursa olsun bu hayal sayesinde birbirleri uğruna ölmeyi olanaklı kılıyordu. Anderson, adını zikrettiğimiz kitabında bu hayalin izini kültüre köklere bakarak yakalamaya çalışmıştır. Ulusal dillerin

oluşumu, kapitalist yayıncılığın orta çıkması ve hanedan mülkünde meydana gelen değişiklikler sayesinde ulusların dil, din, ırk tarafından sosyolojik olarak tasarlanma ve değiştirilemeyecek ürünler olmadığını yetkin bir biçimde açıklamıştır. Bu yetkinliğe rağmen özellikle sömürge sonrası milliyetçiliklere ilişkin görüşleri sorunludur. Anderson, kitabının Türkçe basımında “Son Dalga” kısmında sömürgecilik geçmişlerinin sonucunda onlara eşlik eden iki dilli aydınların bu özellikleri sayesinde Amerika ve Avrupa deneyimindeki ulus, ulusluk ve milliyetçilik modellerine ulaşma imkânları vardı. Bu modeller binlerce şekilsiz rüyanın şekil kazanmasına yardım etmiştir (Anderson, 2004: 158). Kısacası dünyanın geri kalan kısmı kendi milliyetçiliklerin “hayal etme” sürecinde Batı'nın deneyimlerinden istediklerini seçebileceklerdir. Bu görüşe ilişkin eleştirilerin damıtılmış bir veçhesini yansıttığı için Partha Chatterjee'nin söyledikleri anlamlıdır:

“Anderson'un öne sürdüğü teze yönelteceğim belli başlı itiraz şudur: eğer dünyanın ger kalan bölgelerindeki milliyetçilikler kendi tahayyül edilmiş cemaatlerini Avrupa ile Kuzey ve Güney Amerika tarafından sunulmuş milliyetçilik modelleri arasında seçmek zorundaysa, geriye tahayyül edecek neleri kalmaktadır? Anderson'un tezine inanacak olursa, tarihin, post-kolonyal dünyadaki bizlerin sadece modernitenin daimi tüketicileri olmasına hükmettiğini kabul etmek durumunda kalacağız. Tarihin tek gerçek öznelere olan Avrupa ile Kuzey ve Güney Amerika, bizim adımıza yalnızca sömürgeci aydınlanma ve istismarın değil, aynı zamanda bizim sömürgecilik karşıtı direnişimizin ve post-kolonyal sefaletimizin senaryosunu da yaratmıştır. Tahayyül etme yeteneğimiz bile sonsuza dek sömürgeleştirilmiş kalmalıdır” (Chatterjee, 2002).

Chatterjee, bu eleştirilerinin duygusal saiklerle değil kendi ilgi alanına giren sömürgecilik karşıtı milliyetçilik ile ilgili kanıtlarla bağdaştıramadığını söylemiştir. Chatterjee'nin ilgi alanının sömürge tarihine ilişkin olması sömürge olmayan ama Batılı muhayyilenin dışında kalan ülkelerin kendi uluslarını icadına ilişkin süreçlerini anlamada eksik kalabilir. Bundan dolayı yukarıdaki satırlarda belirttiğimiz Smith'in “rotaları” bizi Türkiye'deki ulus-devletin inşası sürecini anlamamızda yardımcı olabilir.

“Arafta kalmak” sözü devletler düzeyinde en çok Türkiye'ye yakışmaktadır. Bir taraftan yüzünü Batıya dönmüş modern bir cumhuriyet diğer taraftan onu bir hayalet misali takip eden İslami unsurlara bezenmiş imparatorluk mirası. “Osmanlı münevveri”nden 'Türk Aydını'na ya da daha genel bir ifadeyle imparatorluktan modern anlamda “etnik” bir grubun önderliğinde oluşan ulus-devlete geçiş sürecinde toplumun her kesiminde ve kurumunda bu gerilimli ilişki bulunmaktadır. Gerilimin içeriği ve anlamı dönemsel olarak değişmekle birlikte temel görüngüleri günümüz Türkiye'sinde de toplumsal olarak karşılık bulmaktadır. Bu gerilimin ana fay hattını -her genelleme çabasının kusurunu

hesaba katarak- geleneksel bir toplum yapısından modern olana geçiş şeklinde özetleyebiliriz. Bu geçişin nasıl olacağı sorusuna verilen cevapların mahiyeti farklı projelerin doğmasına yol açmıştır. Genel görüngü ise Ziya Gökalp'in eserinin de adı olan, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” şeklinde formüle edebileceğimiz “harsımızı” kaybetmeden “medeniyet” dairesi içinde hak ettiğimiz yeri almaktır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarından zamana aşarak bugünlere kadar taşıdığımız, toplumun bütün kesimlerinin şu ya da bu şekilde paylaştığı bu düşüncenin ana nüvesini Tanzimat ile birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarında bululabileceğini düşünüyoruz.

İmparatorluktan hem kopan hem de mirasını devralan yeni cumhuriyetin inşasının ilk evresini Batı modernleşmesinin büyük icadı “ulus-devlet” tarzı bir örgütlenmeye giderek mirasın reddi anlamına gelecek olan homojen bir siyasal cemaat yaratma azmidir. Osmanlıcılık fikrinin artan milliyetçi isyanlar sonucunda gerilemesi sonucunda İttihat ve Terakki partisinin çoğunluğu oluşturan egemen “Türk” etnisitesine dayalı milliyetçilik anlayışı Cumhuriyet döneminde de modern ulusu kurucu bir işlev görecektir olan milliyetçiliğin harcı olacaktır. Smith'in kavramsallaştırmasındaki güçlü bir devlet eliyle tepeden dayatılan anlayış ile sömürgecilik sonrası iktidarın dışında tutulmuş entelijansiyası ile bazı orta tabakaların, öteki tabakaları politize olmuş bir millet halinde hareket geçirebilmek için, etno-tarih, dil, etnik din, gelenekler gibi kaynaklardan yararlanarak dikey bir topluluktan yarattığı millet anlayışının alışı Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş yıllarındaki milliyetçiliğin kaynağını oluşturmaktadır. Bunu biraz daha açarsak Fransız tipi milliyetçiliğin farklı kökensel aidiyetlerin, dinsel ve kültürel aidiyetlerin üzerine bir üst kimlik olarak bürokratik devlet vasıtasıyla yukarıdan aşağıya işleyen ulus kurma süreci ile Alman modelinin kan, kültür ve ırk bağına işaret eden aşağıdan işleyen milliyetçiliğin kesiştiği noktada kuruluş aşamasındaki Türkiye'nin kendi tahayyül ettiği ulusu yaratırken başvurduğu kaynaklardır (Ahıska ve diğ, 2009: 20).

Bu melez anlayışın bize göre tamamlayıcı unsuru seküler bir ideoloji olan milliyetçiliğin ulusun inşa sürecinde dışarıda bırakmaya çalıştığı din olgusu olacaktır. Türkiye'yi kuran seçkinler, güçlü bir araçsallık ve meşruiyet kaynağı olan İslam düşüncesinden yararlanmakta herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Hamit Bozarslan, Ortadoğu'da (Fas, Ürdün, Suriye, Körfez krallıkları, Mısır) ve Türkiye'de dinin, bir taraftan devletlerin meşruiyet kaynağı diğer taraftan bir gerginlik stratejisi olarak kullanıldığını dile getirmiştir. Bozarslan düşüncesini temellendirirken Türk ve Arap milliyetçiliğinin ulusların kuruluş aşamasında cılız bir mobilizasyon gücüne sahip olması yüzünden “yeni” uluslarının inşa sürecinde milliyetçiliklerini İslam ile meşrulaştırmaya, İslam'ı milli kimliğin bir parçası olarak kabul etmeye, söylem ve pratiklere dâhil etmeye mecbur kaldıklarını belirtmiştir. Bu yolla ümmet, İslâm'ın “millî sınırlar içindeki parçası” haline indirgenirken, millet, mahallî sınırları aşan bir cemaat olarak temsil edilebiliyordu (Bozarslan, 2000: 61-73).

İslam'ın sosyal hayatı da içine alan kapsayıcılığı Ortadoğu coğrafyasındaki modernleşme çabalarında olan devletlerin çıkmazı olmuştur. Arap

dünyasının ve bazı dönemlerde Türkiye'deki devlet iktidarı kişisel ya da kişiselleştirilmiş iktidarlar ile eş anlamı oluşu onların zaman zaman meşruiyetlerinin sorgulanmasının önünü açmıştır. Bu noktada Samir Amin'e göre, içine düşülen meşruiyet krizinden çıkmanın yolu olarak geleneğin ve özellikle dini şeriata saygılı olduklarını söylemeleri ve toplum tarafından öyle olduğunu düşünülmesidir (Amin, 2006: 3). Kısacası ulusun inşa sürecine yan yana gelmesi teorik olarak mümkün olmayan düşüncelerin bir potada eritilmesi ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Buraya kadar olan anlatımda, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla, coğrafi ve kültürel olarak aynı mirasın üzerinde ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesine ilişkin bazı analizler yapmaya çalıştık. Uluslaşma süreci ile birlikte devletin nasıl bir organizasyon içine girdiğini ve sanayinin ilk yıllardaki seyrini bir sonraki kısımda değerlendirmeyi düşünüyoruz.

III. 1923-1930: KORPORATİZM TARTIŞMALARI VE MİLLİ İKTİSADIN YARATILMASI SÜRECİ

Şeyh Said isyanı sonucundan çıkarılan Tahriri Sükûn (Dirlik ve Düzenliği Sağlama-17 Mart 1925) yasasının yürürlükte kaldığı dönemde, siyasal, sosyal ve ekonomik dönüşümleri sağlayacak yasal düzenlemeler çıkartılabiliştir. Hem muhaliflerin bertaraf edilmesinde hem de yeni kurulan cumhuriyetin kurumlaşmasını sağlayacak düzenlemelerin yapılmasında bu “istisna halinin” yarattığı ortamın etkisi büyük olmuştur. “Kaynaşmış, sınıfsız bir zümre” olarak uygarlık yürüyüşündeki engellerin aşılması ve bu istisna halinin sürekli kılınması ve “mutluluğun” ortaklaştırılmasını sağlamak “devlet seçkinlerinin” yol göstericiliği ile mümkün olacağı düşüncesi cumhuriyetin ilk yılları ve hatta onu aşarak bütün bir cumhuriyet tarihine eşlik etmiştir.

Ümmet anlayışından “millete” geçişin ideolojik angajmanları bu yürüyüşte devlet bürokrasisinin yaslandığı temel dayanaklardan biri olmuştur. Siyasal, sosyal ve ekonomik yapıda girilen “ulusun inşası” sürecinin temel görüngülerinin açığa çıkarılması Cumhuriyet ideolojisinin kapsamlı bir analizin yapılmasında bizlere yardımcı olacaktır. Bu analiz girişiminin teorik bir düzeyde yürütülmesi karmaşık gibi görünen süreçlerin açıklanmasını kolaylaştıracağı inancındayız. Bundan dolayı Taha Parla'nın “Türk siyasal düşüncesi hatta daha yüksek bir soyutlama düzeyinde kamu felsefesi korporatisttir” (Parla, 2001: 7) düşüncesinin merkezinde yer alan “korporatizm” kavramı bize gerekli çıkarımları yapmamızı sağlayacak bir okumayı olanaklı kılacaktır.

Fransız ve sanayi devrimleri sonrası yaşanan dönüşümler 19. yüzyıl dünyası için artık hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağını habercisiydi. Bu devrimler geleneksel toplumu derinden sarsarak bir tür “bunalım” halinin doğmasına yol açmışlardır. Özellikle erken kapitalistleşen Avrupa'da kimi düşünürler “çıkış arama” noktasında var olan duruma köklü eleştiriler getirirken (Marksizm),

bazıları ise geçmişin değerlerini koruyarak kapitalizm içinden toplumu dönüştürme biçiminde kabaca özetleyebileceğimiz bir yol tercih etmişlerdir. Marksist öğretinin tamamı ile dışında olmasına rağmen değişik ülke ve zamanlarda “Hıristiyan Sosyalizm”, “devlet sosyalizm”, “milliyetçi sosyalizm” adıyla anılan “korporatizm” özünde kapitalizm sınırları içinde değişen dünyayı anlamada bir “üçüncü yol” ülküsü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ahmet Makal'a göre, korporatizm en genel çizgileriyle, “sivil toplumun örgütlü bir biçim almış çıkarlarıyla, devletin karar alma yapılarının birbirlerine bağlayan bir çıkar ya da davranış temsil sistemi, özel bir model veya kurumsal düzenleme ya da büyük çıkar örgütlerinin birbirleriyle ve devletle işbirliği yaptıkları, kurumsallaşmış bir politika oluşturma biçimi” (Makal, 2007a: 79) olarak tanımlanabilir. Bu tanım devlet-çalışanlar-sermayedarların ulusal çıkar ülküsü etrafında uyumlu işbirliğini öngörür. Mesleki zümreler tarzından örgütlenmiş toplum yapısı çağın iki hastalığını toplumdan uzaklaştıracaktır. Bunlardan birincisi, liberalizmin bireyseliği diğeri ise Marksizm'in emek-sermaye kutupsallaşmasına dayanan sınıf çatışmasıdır. Bu özellikleri dikkate alan Taha Parla korporatizmi, “özel mülkiyet ve girişimin önceliği ilkesine dayanan kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir toplumu varsayan bir düşünce sistemi ve bir dizi kurama işaret eder. Tanımı gereği anti-sosyalist ve anti-Marksist'tir. Felsefesi, siyaset ve iktisat anlayışı bakımından anti-liberaldir fakat anti-kapitalist değildir” (Parla, 2001: 90) şeklinde özetleyerek korporatizmin siyaset yelpazesi içindeki yerini ortaya koymuştur. Parla'ya göre korporatizmin iki alt türü olan solidarist (dayanışmacı) ve faşist varyasyonları kapitalizm ve sosyalizm arasında bazı kuramcıların söyledikleri gibi bir “üçüncü yol” oluşturmaz. Ona göre solidarist ve faşist çeşitlemeleriyle kapitalizmin türevinden başka bir şey değildir.

Savaştan yeni çıkmış ve medeniyet yarışında geç kalan bir cumhuriyetin kuruluş aşamasındaki felsefesinin en azından görünürde korporatist bir tarza dayanması dönemin gerçekleri açısından sorunlu görünmemektedir. Bunu derken muhalif düşüncelerin merkezde yer bulamamasını haklılaştırmak amacını taşımıyoruz. Dönem (20.yy ilk yarısı) içte ve dışta kapitalizm dairesi içinde ulusal bir sermayenin ya yaratılması ya da var olanın güçlendirmek için yer yer faşist öğeler taşıyan uygulamalara tanıklık etmektedir. Problem birikim ve bölüşümün yarattığı gerilimin nasıl çözüleceğine ilişkindir. Geç kapitalistleşen ülkelerde-Türkiye gibi- birikim bunalımı için korporatizmin verdiği cevap, “sermaye” gelişiminin önünü açacak yapısal politikaların uygulanması ve emek gücünün baskılanarak bir emek piyasası yaratma şeklinde olmuştur.

Sanayileşmiş Batı coğrafyasının bölüşüm kaynaklı problemleri ise, Korkut Boratav'ın İtalya örneği için dile getirdiği gibi, güçlenen işi sınıfının devre dışı bırakılması için sermaye tarafından tezgâhlanan faşizm kayan korporatist yaklaşımdır. Tabii bu her iki coğrafya için genelleştirilecek bir yapı değildir. Erken bir tahlil yaparsak korporatizm düşüncesine dayalı devlet sistemi dünya ölçeğinde uygulama alanı bulsa bile tam olarak yönetim felsefesine yansımamıştır. Aykut Kansu, Baudin'e atıfla korporatist siyasal yapıların Türkiye, İspanya ve Portekiz'de

tam olarak uygulama alanına koyulmadığını belirtmiştir. Hatta mesleki temsil esasına dayanan “ekonomik meclis” fikrinin kuramsal düzeyde tartışıldığı Mussolini'nin İtalya'sın da bile tam olarak uygulanmamıştır (Kansu, 2001: 261). Taha Parla Türkiye'de korporatist düşüncenin açık bir faşizmle neden sonuçlanmadığına ilişkin şu görüşleri ileri sürmüştür:

“Tek parti döneminde olsun, 1960 darbesinden sonra olsun, Türkiye'deki korporatizmin solidarist dozlarda kalmasının ve faşizan korporatizme dönüşmemesinin nedeni şudur: Türkiye'de söz konusu dönemlerde henüz bir bölüşüm bunalımı yoktur; kendini tehdit altında hisseden sanayi-finans burjuvazisi ile onu tehdit eden, sayısal ve örgütsel bakımdan güçlü bir işçi sınıfı arasında ciddi bir mücadelenin bulunmadığı nesnel koşullar bunu gerektirmemiştir. Tek parti, otoriter bir devlet partisinin devlet kapitalizmi politikalarıyla ulusal burjuvaziye disiplinli ve düşük maliyetli bir işgücü sağlayarak sermaye birikimi olanaklarının yaratması dönemiymi” (Parla, 2001: 217).

Buradan hareketle Türkiye için yanıtlanması gereken soru tek parti yönetiminin yaşandığı (1923-46) dönem için “korporatist” diyebilir miyiz? Bu noktada Ahmet Makal'ın tek parti dönemi için korporatizm kavramını kullanırken son derece özenli ve sınırlarının iyi çizilerek kullanılması yönündeki uyarısını dikkate almak zorundayız. Makal'a göre, tek parti döneminde korporatif izler taşıyan bazı yasal ve hukuki düzenlemeler yapılmasına rağmen bu uygulamalar daha çok 1920'li yıllarda değil 1930'lu yıllarda ortaya çıkmıştır. Makal, bu uygulamaların belirli bir sisteme dönüşmeyerek toplumun sınırlı bir kimsi ile sınırlı kaldığı için sınırlı bir korporatizmden bahsetmenin daha anlamlı olacağını söylemiştir. Makal'a göre tek parti yönetiminin, korporatizm tarzı bir örgütlenmeye ihtiyaç duymadan otoriter bir yönetim anlayışı, yetkilerini değişik toplumsal kesimlerin örgütleri ile paylaşmadan kullanılmasını sağlayacak bir hareket kabiliyeti sağlamıştır (Makal, 2007a: 110).

Makal, yasalara bakıp tek parti dönemi için korporatist bir yapılanmanın izlerini arayan Parla'nın düşüncesine katılmadığını bildirerek, Parla'nın “solidarist korporatizm” şeklinde sistematize ettiği yapıyı nasıl ve hangi örgütsel düzeylerde sağlandığını göstermediğini belirtmiştir. Makal, benzer bir eleştiriyi Aykut Kansu için de dile getirmiştir. Kansu'nun bizce de Makal'ın dediği gibi düşünsel düzeyde korporatizmin kökenleri ile Türkiye'ye yansımaları çok iyi çözümlemesine rağmen siyasi ve iktisadi bağlamda devletle bağlantılı her oluşumu korporatist olarak nitelemesi aşırı bir genelleme riskini beraberinde taşımaktadır (Makal, 2007a: 88-89).

Tek parti yönetime ilişkin söyleyebileceğimiz “sınırlı korporatizm”in düşünsel kökenlerini İttihat ve Terakki Partisi'nin (Birlik ve İlerleme) etkin bir siyasi aktör olarak Osmanlı yönetiminde kaldığı dönemde bulabiliriz. Aslında kestirmeden şunu söyleyebiliriz ki dönemin ve ondan sonra gelecek olan

Cumhuriyet devrinin düşünce paradigmasını partinin adı çok iyi özetlemektedir. Parçalanmakta olan bir İmparatorluğa yeni bir ruh üflemenin yolunun birlik ve ilerlemeden geçeceği düşüncesi dönemin devlet adamlarının temel görüşü olmuştur. Bunun yolu siyasal alanda elde kalan toprakların parçalanmaması için uğraşmak ve ekonomik alanda ise ilerlemenin motoru olan “Milli İktisat” programına hayata geçirmek ile özetlenebilir.

Tarık Zafer Tunaya, İttihatçıların ekonomiye bakışını üç etkin figür üzerinden anlatmıştır: Ziya Gökalp, Mehmet Cavit Bey ve Kara Kemal. Bu üç figür farklı ekonomik modelleri ve ona uygun örgütlenme biçimini savunsalar da görüşlerinin temeli Gökalp'in sınırlarını çizdiği üç noktada toplanmıştır: Birincisi, içeride Türklerin (hâkim-i aslısı) ekonomik açıdan azınlıkların etkin olduğu bir ekonomiyi nasıl tersine çevirecekleri ikincisi, 20. yüzyıl tekniğinin hangi metotlarla ithal edileceği üçüncüsü ise, kapitülasyonların nasıl ortadan kaldırılacağı. Çünkü Cavit bey'in “istiklal-i siyasi” (siyasal bağımsızlık) yanında “istiklal-i mali” (mali bağımsızlık) var olduğunu ve mali bir istibdadın ülkeyi siyasal istibdattan daha fazla sarsacağı kanısı, milli iktisadın oluşturulmasının neden bu düşünürler ve cumhuriyetin kurucu elitlerinde tarafından önemsendiğini çok iyi yansıtmaktadır. (Tunaya, 2009: 404). Bu durumun daha iyi anlaşılması için 1915 yıllardaki sanayinin bölgesel ve etnik yapısını yansıtan Tablo 1'e bakabiliriz:

Tablo 1: Osmanlı Büyük İmalat Sanayinin Dağılımı: 1915 (%)

Bölgesel Dağılım (sayılar)			Sermaye ve Emeğin Etnik Dağılımı (%)		
Kentler	Fabrika	İşçi	Etnik Köken	Sermaye	Çalışan
İstanbul	149	–	Müslüman-Türk	15	15
İzmir	61	–	Yunan-Rum	50	60
Diğer Şehirler	73	–	Ermeni	20	15
		–	Musevi	5	10
		–	Yabancı	10	-
Toplam	283	15.000		100	100

Kaynak: G. Bie Ravndal aktaran Kazgan, (2009:52).

Tablo 1'e bakarak Osmanlı imparatorluğunun ekonomik kompozisyonun devleti yönetenler tarafından neden değiştirmek istediklerini daha net kavrayabiliriz. Bu değişimin yani ekonominin “millileşmesi” sürecinin yapısının nasıl olacağına ilişkin yukarıda isimlerini verdiğimiz üç önemli figürün devletin rolüne ilişkin farklı görüşleri vardır. Gökalp'in kurgusuna göre devlet, sosyal ve ekonomik hayatı düzenleyen en etkin aktördür. Cavit Bey daha liberal bir çizgiyi savunur ve parlamenter usuller içinde devletin rolünün küçültülmesinden yanadır. Kemal Bey'in devleti ise sadece “milli tüccar” yaratmak ile ödevlidir. Kemal Bey'in görüşlerinin temel noktası azınlıkların dışlanarak devlet eli ile “milli tüccar” yaratma projesidir. Onun kurgusunda, esnaf cemiyetleri kurularak özellikle küçük

esnaf örgütlenecek bunlar parti arasında organik bağlar kurulacaktır. Bu örgütlere Hıristiyanlar alınmayarak sadece Türklerden oluşturulacak bu menfaat grupları aracılığı ile ekonomik hayatın büyük bir kısmı kontrol altında tutulabilecektir (Tunaya, 2009: 410). Tunaya'ya göre bu görüşler içinden sadece Cavit Bey'in görüşleri demokrasi içinde gelişebilirdi. Diğer ikisi tek parti sistemiyle bağdaşan iktisadi rejimlerdi.

Çalışmamızın sınırlılığı açısından yukarıda belirttiğimiz “sınırlı korporatist” yapının 1923-30 arasındaki iktisadi hayattaki yapısal durumuna bakarak bu dönemdeki devlet-sermayedar-işçilerin durumuna ilişkin daha somut konuşabiliriz. Temelde mesleki örgütlenmeye dayanan korporatist düşünce siyasal alandan daha çok ekonomik alanın yeniden örgütlenmesi ile ilgilidir. Bahsettiğimiz 1923-1930 arası Türkiye ekonomik tarihi anlatısından görece liberal politikaların uygulandığı ve kapitalist gelişme uygun hukuksal bir yapının oluşumunu sağlayacak temel yasaların oluşturulduğu dönemdir. (Tezel, 1982; Keyder, 2009; Boratav, 2006; Kepenek, 1993; Kazgan, 2009). Boratav, 1923-1929 dönemini “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa” olarak tanımlamaktadır. Bu dönemi ulusal ekonominin inşası, yerli bir girişimci sınıf yaratma ve “tasada kıvançta ortak” bir işçi sınıfı oluşturma şeklinde özetleyebiliriz. Bunu yaparken devletin temel paradigması daha önceki bölümlerde değindiğimiz gibi homojen bir Türk kimliği etrafında tahayyül edilmiş ulus-devletin inşası sürecidir.

Asıl önemli olan milli iktisadın yaratılması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması ve milli bir burjuvazinin oluşturma koşullarının hazırlanmasıdır. Özel teşebbüs yaratılması amacı ile yapılan uygulamalar şunlardır: 1924 yılında İş Bankası kurulmuş, 1925'te Sanayi ve Maadin bankası kurularak sanayicilere ve madencilere kredi açmak ayrıca Osmanlı'dan devralınan devlet teşebbüslerini anonim haline dönüştürmek ve %51'nin bankanın ve Türklerin elinde tutmak ile görevlendirilmiştir. Bunların dışında 1927 yılında Teşviki Sanayi kanunu çıkarılarak, özel girişimcilere geniş teşvikler verilmesinin önü açılmıştır. Bununla birlikte bu yasa ile kibrit, çakmak, sigorta vb. alanlarda tekelci imtiyazlara verilerek devlet eli ile tekelci imtiyazlar yaratılmıştır (Kazgan, 2009: 56). Bu noktada sermayedarların sınıfsal bir çözümlemesini yaptığımızda devlet ile sıkı bir organik bağlarının varlığı karşımıza çıkmaktadır. Ayşe Buğra'ya göre Cumhuriyet döneminde ve özellikle 1950'li yıllardan sonra ortaya çıkan sermayedarların kökeni küçük tüccar ve devlet memurları olarak tasvir edilebilir. Buğra, buradan hareketle “ne kişisel bir ekonomik güce, ne de büyük toprak sahipliğinden veya bir zanaat geleneğinden kaynaklanan toplumsal statüye sahip olmayan bir işadamların topluluğu” ile karşı karşıya olduğumuzu söylemiştir (Buğra, 1995: 33-34). Göbek bağı kendi kesemeyen ve sermaye birikim stratejisi açıdan devlet kaynaklarına ihtiyaç duyma geçerliliğini bugün bile korumaktadır.

Liberal düşüncenin amentüsü olan “kendi kendine işleyen piyasa” koşullarında rekabetçi bir ortamda sermaye birikimi yapma Türkiye ve geç kapitalistleşen vakaların hiçbirisinde yaşanmamıştır. Bu süreçlerin kritik ögesi, devlet destekli bir sanayileşme ile devlet koruması altında özel bir girişimci

sınıfının yaratılması şeklinde olmuştur (Öniş ve Şenses, 2009: 708). İttihat ve Terakki döneminde beri “yerli bir sermayedar yaratma” perspektifi yıllar içinde bazı değişikliklere uğrasa da neo-liberal politikaların rakipsiz kaldığı günümüz Türkiye'sinde bile devam ettiğini söyleyebiliriz. Şekil değişikliğine uğramış müdahale ve desteklerle devletin sermayedar yaratma sürecinden geri çekilmediğini görmekteyiz. Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan ile birlikte kalem aldıkları makalede bu durumun günümüz Türkiye'sindeki işleyiş sürecini şöyle anlatmışlardır:

“Anadolu'da veya merkezde yeni oraya çıkmaya başlayan ya da gelişmekte olan İslami referanslı işadamlarının bu başarısını yerel ekonomik başarıda değil merkez, devletle işadamları arasındaki ilişkileri biçimlendiren mekanizmalarda aramak gerekiyor. İthal ikameci dönemde, KİT'ler üzerinden özel sektöre ucuz girdinin sağlanması, devlet bankası kredileri, devlet altyapı ihaleleri, devletin işadamı yaratma konusunda elindeki en güçlü mekanizmalar arasında yer alıyordu. İçinde bulunduğumuz dönemde ise KİT'ler kanalıyla sağlanan ucuz ara girdiler hala önemini korumaya devam ediyor. AKP ile hızlanan özelleştirmeler, özel sektör için önemli bir kaynak aktarım kanalı. Kamu altyapı ihalelerinin yanına neo-liberal dönemde kamu tesislerinin özel sektör tarafından işletilmesi de eklenmiş durumda” (Buğra ve Savaşkan, 2010: 101).

Gelişmekte olan Anadolu sermayesinin -ya da popüler deyişle “Anadolu Kaplanları”- başarılarını kendi hanelerine yazarken devletin gücünü göz ardı etmemeliyiz. Başarılı bir girişimci kuşağının ortaya çıkmakta olduğu söylemi kanımızca bazı gerçeklerin üstünü örtmektedir. Devletin küçülmesi yönünde politikaların dolaşıma sokulmasına rağmen Türkiye'de devlet sermayeye kaynak aktarımında önemli bir yer tutmaktadır. Bu sadece Anadolu Kaplanları ile ortaya çıkmış bir gerçek değildir. Şu an Türkiye'de merkez sermaye olarak adlandıracağımız “İstanbul Sermayesi” de 1980'lere kadar korumacı ve müdahaleci politikalar sayesinde gelişme imkânı bulmuş ve yeni döneme adapte olmakta zorluk çekmemiştir. Bugün çok eleştirilen devletçi politikalar neo-liberal sürece geçişte sermaye açısından ayak bağı olmaktan çok yol açıcı olduklarını söylemenin abartılı bir tespit olmadığı kanısındayız.

Devletin tepesinde Cumhuriyetin ilk yıllarında bunlar yaşanırken toplumun diğer katmanlarında görüntünün nasıl olduğu bütünlüklü bir analiz denemesi için önem taşımaktadır. Genç Cumhuriyetin kuruluş aşmasında toplumun yapısına baktığımızda köylü nüfusunun ağırlıkta olduğu bir toplumsal yapı ile karşılaşmaktayız. Tarım dışı faaliyetlerde bulunan “işçi” kesimi ise özellikle İstanbul, İzmir, Adana ve Bursa gibi Osmanlı'ya başkentlik yapmış ya da piyasaya dönmüş tarımsal etkinliklerin yoğun bir şekilde yapıldığı mekânları mesken tutmuşlardır. Bunların dışında ulusal kurtuluş savaşı sırasında Yıldırım Koç'a göre, “milli hudutlar içinde” 33 bin işyerinde toplam 76 bin işçi çalışmaktaydı. Bunların sektörleri göre dağılımı ise şöyledir: 35 bini tekstil, 17 bini deri işleme, 8 bini

işyerinde ortalama çalışan sayısı 2,3'tü (Koç, 1998: 24). Rakamları analiz ettiğimizde sınırlı bir işçileşmeden ve kapitalist büyük işletmelerden ziyade esnaf ve zanaatkarlık eksenli bir çalışma hayatından bahsedebiliriz. İşçiler ise erken kapitalistleşen ülke deneyimlerinde gözlemlediğimiz tam anlamıyla mülksüzleşmiş bir yapı arz etmezler. Belli oranda ya toprak sahibidirler ya da zilliyet hakkını elinde bulunduran “yarı-işçiler”dir.

Köylülüğün toplumsal formasyonun en etkili unsuru olması devlet seçkinlerinin politik uygulamalarında ve söylemlerinde köylülük önemli bir yer işgal etmiştir. Söylemsel düzeyde “köylü milletin efendisidir” şeklinde kristalize edebileceğimiz ideolojik yaklaşım ve uygulamada Osmanlı yönetiminin vergi kalemlerinden en büyüğü olan sadece Müslüman köylüden alınan aşar vergisinin kaldırılması (1925) yeni kurulmakta olan Cumhuriyetin köylü tabanına ihtiyacının göstergelerinden bazılarıdır. Aşarın kaldırılması diğer yandan devletin tarımsal arazi ile ilgili bağının zayıflamasına neden olduğu dile getirilmiştir. Bu zayıflık büyük toprak mülkiyetinin oluşmasına neden olabilecek bir yapının ortaya çıkmasının önünü açacağı var sayılmıştır. Fakat 1930'lardan itibaren devletin toprağa dayalı güçlerin hâkimiyetini azaltmaya dönük politikaları ve 1960'larda ise otlakların köylülere dağıtılması çalışmaları tarımda bir toprak temerküzünden ziyade küçük köylü mülkiyetinin korunmasına yönelik çabalar (Arıcanlı, 2010: 138). Bu çabaları bir bakıma Osmanlı kökenine geri dönüş olarak merkezi yönetimin güçlenmesi şeklinde okuyabileceğimiz gibi çok partili hayat geçiş ile birlikte büyük oy potansiyeli nedeni ile küçük üreticiliğin koruyuculuğunun üstlenmenin siyasi partiler için iktidarı ele geçirmenin hayati koşullarından biri olması olarak ta bakabiliriz. Ayrıca 1960'lardaki kapitalist dünyanın işçi hareketlerinin yaygınlaşmaması için küçük tarımsal ünitelerin devamlılığını sağlayacak politikaların uygulanması yönünde bir tavır da vardır.

Genç Cumhuriyetin ekonomik yapısının tarımsal ürenler ve sınırlı sayıda fabrikanın gerçekleştirdiği üretimden elde edile gelire dayandığı söyleyebiliriz. Gayri Safi Milli Hasıla'nın (GSMH) 1913-1940 arasındaki sektörlere göre dağılımı Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: GSMH'nın Sektörlere Göre Dağılımı (1913-1940)

Sektörler	1913 - 14 (%)	1926 - 30 (%)	1926 - 40 (%)
Tarım	52,8	48,9	46,8
Sanayi	16,5	14,4	17,6
Ulaşım-Haberleşme	3,2	3,6	3,7
Diğer Hizmetler	27,5	33,1	31,9

Kaynak: Türkiye'nin Milli Geliri, 1973 Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974 (Aktaran, Erdal Yavuz, *Sanayideki İşgücü Durumu, 1923-40, 177*)

Şevket Pamuk, 1912-1922 arasında yaşanan 10 yıllık savaş nedeni ile Cumhuriyetin bir enkaz devraldığını, bu durumun tersine çevrilisinin ise 1923 sonrasında ortaya çıktığını söylemektedir. 1923'te hızlı bir büyüme eğiliminde kent ekonomisindeki yatırım hamlesinin yanı sıra tarımsal üretimdeki artışlarda yardımcı olmuştur. Bunun sonucunda Cumhuriyet ekonomisi 1913'teki kişi

başına milli gelir düzeyini 1929 yılında yakalamıştır (Pamuk, 2007: 314). Bu dönemde güç ilişkilerinde avantajlı olanlar, devlet eli ile sermaye biriktirirken toplumun diğer kesimleri de Anadolu'da boş kalan arazilerin mülkiyeti üzerine mücadeleye girişmişlerdir. 1923 ve sonrası Yıldırım Koç'a göre Türkiye için mülksüzleşme sürecine değil, mülklüleşmeye yol açmıştır. Göçler sonrasında boşta kalan Ermeni ve Rumların arazileri, işyerleri ve binaları birçok insana yeni olanaklar sağlamıştır (Koç, 1998: 29). Mübeccel Kıray, Çukurova bölgesinde 1964-65 yıllarında gerçekleştirdiği saha çalışmasında, nüfuzlu ailelerin devlet ile işbirliği içinde Ermeni göçü sonrası sahipsiz toprakları ele geçirerek güçlendiklerinin altını çizmiştir (Kıray, 1999: 152).

Köylüler dışında sayıları az da olsa özellikle büyük şehirlerde (İstanbul, Bursa, Adana ve İzmir) bir işçi sınıfının varlığı göze çarpmaktadır. 1927 yılında yapılan sanayi sayımında Türkiye'de 65 bin işletmede 257 bin kişi çalışmaktaydı. Bunların, yüzde 36'sı tek kişilikti. İşletmelerin yüzde 8'inde yalnız işyeri sahibi ve aile üyeleri bulunuyordu. İşletmelerin diğer yüzde 36'lık bölümünde, işyeri sahibi dâhil, 2-3 kişi çalışıyordu. Tüm Türkiye'de, çalışan kişi sayısının 100'ün üstünde olduğu işyeri sayısı 155 idi (Koç, 1998: 29-30). Bu rakamlardan ortaya çıkan sonuç Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım dışı ekonominin yapısı küçük işletmelere ve çoğunlukla aile emeği dayanan bir işçileşmeye işaret etmektedir. Özgür bir emek piyasasının gelişmesi için sonraki yılları beklememiz gerekecektir. Emegün bu görünümüne baktığımız zaman sınıfsal hasretleri olan bir işçi sınıfının tam olarak oluşmadığını söyleyebiliriz. Bunu söylerken 1920-30 arasında işçi örgütlerinin ya da grevlerin olmadığını kastetmiyoruz. Bu dönemde işçiler tarafından çalışma koşullarının iyileştirilmesi, iş güvenliğinin sağlanması ve sendikaların serbestçe örgütlenmesi için grevler düzenlenmiştir.^[2] Devletin işçilere karşı tutumu genelde yasaklama ve korporatist anlayışa dayanan resmi derneklere üye kaydederek işçi kesiminin bağımsız ve merkezin dışında örgütlenmesinin önünü kesmek şeklinde olmuştur.^[3] Devlet elitleri işçi sınıfı ideolojisinin ve hareketlerinin meşru bir zeminde hareket etmesini önleyerek “sınıfsız” toplum projelerine gelebilecek saldırıları bertaraf etmeye çalışmışlardır.

1923-30 tarihleri genç cumhuriyetin kuruluş ideolojisinin şekillendiği yıllar olmuştur. Bu dönemin resmini çektığımızda karşımıza şunlar çıkmaktadır: milli iktisat bağlamı içinde yerli bir teşebbüs sınıfı yaratma, “otoriter yönetim” anlayışı ile “medeniyet” için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması, işçilerin ve köylülerin ve toplumun diğer kesimlerinin homojen bir “Türk” kimliği sayesinde “ortak çıkarlar” ülküsü etrafında birleştirilmesi ve son olarak güçlü bir merkezi yönetimin inşası.

IV. 1930-1950: DEVLET KAPİTALİZMİNİN “ÖNLENEMEYEN YÜKSELİŞİ”

1930'lu yıllar dünyanın ekonomi ve siyasi açıdan çok da iyi sınav veremediği bir dönemdir. Siyasal açıdan baskıcı yönetimlerin işbaşına gelmesi ve ekonomilerin 1929 bunalımı sonrası toparlanamaması bu dönemin sonlarına

doğru bir dünya savaşının çıkmasına neden olmuştur. Bu konjonktür içinde Türkiye ise bir önceki dönemin “liberal” politik anlayışını terk ederek korumacı ve devletçi uygulamaları dolaşıma sokarak milli kalkınmasını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Korkut Boratav göre bu yıllarda, dünya ekonomisi büyük buhranın içinde sürüklenirken Türkiye ekonomisi dışı kapanarak ve devlet eliyle bir milli sanayileşme denemesi içine girmiştir (Boratav, 2006: 59). Dönemin başında siyasal açıdan ikinci kez girilen çok partili hayat geçiş denemesi başarısızlıkla sonuçlandığı için, bu politikanın uygulanması tek parti iktidarının iradesi ve onun ittifak içinde olduğu toplumsal kesimler tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Döneme hâkim olan resmi söylemin izlerini, bu dönemde yayınlanmaya başlayan “Kadro” ve “Ülkü” dergilerindeki yazılara bakarak yakalayabiliriz.^[4] Bu dergilerde yazan aydınlar Gramsci'nin belirttiği gibi, temel sınıfların çıkarlarını ve ideolojisini açıklayan ve yayan aydın tipine uymaktadır. Meşruiyetini içinden çıktığı halktan değil “organik” olarak bağlandığı sınıftan alan bir aydın (Başkaya, 2003: 26-33). Ülkü dergisinin çıkış manifestosu “yeni” dönemin nasıl olması gerektiği konusunda oldukça aydınlatıcıdır: “Ülkü, Karanlık devirleri arkada bırakarak şerefli aydınlık bir istikbale giden yeni neslin heyecanını beslemek, cemiyetin kanındaki inkılap unsurlarını ısıtmak, ileri adımları sıkıştırmak, için... 'ÜLKÜ, bu büyük yola katılanlar arasında kafa birliği, gönül birliği ve hareket birliği yapmak için... 'ÜLKÜ' milli dile, milli tarihe, milli sanatlara ve kültüre hizmet için... ÜLKÜ, bütün bu gayelere hizmet yolunda çalışan halkevlerinin ruhundaki hareketi yazı vasıtalarıyla yaymak için... çıkıyor..” (Recep, 1933: 1).

“Yeni cemiyetin” oluşturulması iki temel üzerinden gidecektir. Birincisi, geri toplumsal formasyonların kapitalist modernleşme bağlamı içinde dönüştürülmesi, ikincisi ise, bu projenin hedef aldığı “modern insanın” yaratılmasıdır. Kurucu kadro ve aydınlar arasında fikrî tartışmalara yol açmasına rağmen “sanayileşme” modern bir Cumhuriyete geçişin motor gücü olarak görülmüştür. Bunu yapacak olan güç ise devlettir. “Bilhassa her şeyi yeniden kurulmak ihtiyacında olan ve fertlerin istihsal ve kazanç kabiliyetleri henüz inkişaf etmeyen memleketlerde milli iktisadi, milli refahı yaratmak da devletin en büyük bir işidir” (Turan, 1933: 346). Kadro dergisinde yer alan isimsiz bir duvar yazısında da benzer görüşler dile getirilmiştir. “Devletçilik, milleti sınıflara bölmeden, bir zümrenin diğer bir zümre hesabına istismarına meydan vermeden, bütün milli kuvvetlerin bir plan dairesinde, iktisadi istiklale doğru, en kısa ve en kolay bir yoldan sevk ve idaresi demektir”.

Sanayileşme bir taraftan muasır medeniyetler seviyesine ulaşmanın tek aracı olarak görülürken, diğer taraftan Batı deneyiminde vuku bulan toplumsal ahengi bozan sonuçları ile aydınlar ve devletin idarecileri tarafından tedirginlik kaynağı olmuştur. Bundan dolayı bu dönemde geleneksel kültürün taşıyıcısı köyü merkez alan “köycü” söylem de aydınlar arasında yaygınlık kazanmıştır. Toplumsal kesimlerinin bütününe kapsayan ortak refahın yaratılması konusunda devletin bu noktada çözmesi gereken iki büyük problemin olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, yöneticiler ve Türk aydınını en çok uğraştıran sanayileşme sonrası, “karmaşık bir toplumda” oluşması muhtemel sınıf çatışmalarının nasıl önleneceği hayati bir

sorundur. İkinci ise, şehir ve köy kutuplaşmasının azaltılmasına yönelik ne tür politikaların devreye sokulacağı ile ilgilidir. İkincisinden başlarsak 1930'larda Türkiye'de yaklaşık kırk bin köy ve on milyon köylü nüfusu vardır. Mehmet Saffet nüfusun üçte ikisinin köylü olmasından dolayı köyün önemli olduğunu vurgular. Saffete göre, “memleketimiz gittikçe sınaileşmektedir. Sınaileşme zaruridir. Fakat sınaileşmek ziraatimizi ihmal etmek manasını asla tazammun etmez; bilakis sanayi inkişafı, ziraatin inkişafına büyük bir amil olur” (Saffet, 1933: 427). Köy hem “Türk harsını” el değmemiş taşıyıcısı hem de iktidarın bir bakıma meşruiyet kaynağı olduğu için cumhuriyetin elitleri tarafından göz ardı edilememiştir. Köy hem korunmalı hem dönüştürülmeli ama nasıl? Nusret Kemal'in şu görüşleri dönemin aydını ve yöneticilerinin köye yaklaşımını ve dönemin ruhunu çok iyi özetlemektedir:

“Biz garbın merkantil medeniyetindeki manasında şehir ve köy ayrılığı da istemiyoruz. Şehirle köy ruh itibariyle, kültür itibariyle, medeniyet itibariyle birbirine kavuşturmak istiyoruz. Bizde çalışanlar ve istismar edenler diye iki zümre yoktur. Türkiye'de herkes çalışır ve herkes çok çalışır, istisna edilebilecekler binde bir bile bulmaz..... dünyadan aldığımız derse göre yürüdüğümüz inkılap yolunda bilhassa üç noktaya en çok ehemmiyet vermemiz lazım: milli iktisadımızı belkemiğini teşkil edecek olan köy iktisadımızı, teşkilatlandırmak; köylerin memleketin esas unsuru teşkil ettiğini göz önünde tutarak evvela köyler inkişaf ettirme, rolleri köylerin bağlantı noktası, idare, iktisat ve kültür merkezliği olan şehirleri köylerle olan münasebetleri bakımında işlemek; ve bütün bunların üstünde köylüyü bir demokrasi vatandaşı olarak yetiştirmek. Köylü yetiştirme işindeki hedefleri şöyle toplayabiliriz: 1) köylünün kazancını arttırmak ve her ferde milli iktisattaki rolünü tanıtmak ve vermek, 2) köylünün içtimai seviyesini (ahlak, toplu yaşama, ideal, elbirliği, eğlence, çalışma zevki, salim itiyatlar ve saire) yükseltmek 3) köylüyü rejimi kavramış, vazifelerini idrak eder ve yapar vatandaş olarak yetiştirmek, 4) köylüyü hurafelerden salim, bir ilim mantığına sahip, geniş görüşlü, müteakmil bir insan olarak yetiştirmek, 5) köylüyü ırkının ruhi vasıflarına malik ve mümtaz ananelerine sadık bir Türk olarak yetiştirmek, 6) izdivaçta ıstıfa ve beden terbiyesi yolu ile köylünün bedeni ve ruhi vasıflarını tekamül ettirmek” (Kemal, 1933: 359-357).

Kültürel ve iktisadi açıdan köylünün dönüştürülmesi rejimin önemli sorunlarından biridir. Yoksa köylü kendisine verilmeyenleri almaya kalkarsa şehirlere hücum edecektir “vay o şehirlerin haline” (Ziya, 1933: 38). Asım Karaömerlioğlu'nun bu dönem ilişkin çok isabetli tespiti ile bir yandan kırsal yapının dönüştürülmesi gerektiği yönünde heyecanlı nutuklar atılıyor, diğer yandan oralardaki geleneksel dokuyu yüceltip, korumaya çalışıyorlardı (Karaömerlioğlu, 2006: 85). Tek amaç “hem müstakil hem tezatsız bir millet ve bütün fonksiyonları nizam altına alınmış” (Süreyya, 1932: 15-17) bir ulus

yaratmak olduğu için köye her şeyden çok ihtiyaç vardır. Karaömerlioğlu'na göre, erken cumhuriyetin sanayi ve köy arasındaki ikircikli yapısı, Türkiye'de köylülüğün 1980'lere kadar ağır basmasında önemli bir rol oynamıştır (Karaömerlioğlu, 2006: 85).

Sanayileşmenin neden olacağı sorunların ortaya çıkmadan önlenmesine ilişkin bulunan çözüm yolu “devlet eli” ile sanayileşmenin gerçekleştirilmesi şeklinde olmuştur. 1929 bunalımı sonrası müteşebbise dayalı liberal eğilimlerin değer yitimi devlet elitlerini planlı ekonomi ve devletin kontrol altına aldığı bir piyasanın oluşturulmasına ittiğini söyleyebiliriz. Planlı ekonomiye geçiş erken cumhuriyet dönemi kadrolarının modernleşme hülyalarının vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Kadro yazarı Dr. Vedat Nedim, “bütün dünya anarşik iktisattan planlı iktisada doğru yürüdüğü için, bizim böyle bir planlı faaliyete her milletten daha ziyade ihtiyacımız vardır. Şuursuz iktisat siyasetinden, şuurlu iktisat siyasetine geçiyoruz. Şuurun en canlı nişanesi ise program ve plandır” (Nedim, 1932a: 11) derken ekonominin yönünün planlı olması gerektiğini belirtmiştir.

Türkiye, Sovyetler Birliği'nden sonra, dünyada planlama uygulayan ilk ülke olmuştur. 1933'te hazırlıklarına başlanan plan, 1934-38 arası “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” olarak uygulamaya girmiştir (Kazgan, 2009: 60). “Beş senelik sanayi programı, iktisat politikasından bir dönüm noktası ve yeni iktisadi kuruluşun ilk inkılâpçı hamlesidir. Ferdietçi telakkiden kültün refahına geçiş. Yeni ruh ferdin refahına kültün refahı tarihiyle gidilecektir kaidelerini koyuyor” (Hüsrev, 1934: 27) diyen İsmail Hüsrev, toplumsal refaha plandan geçilerek ulaşılabileceği konusunda şüphe duymamaktadır. Bu plan dâhilinde Anadolu'nun birçok yerine fabrikalar açılmaya başlanmıştır. Taşra mekânın yeniden örgütlenmesi erken cumhuriyet döneminin siyasal, sosyal ve ekonomik çağdaşlaşmasının tamamlayıcı bir unsuru olmuştur. Toplumun çağdaşlaşması mekânı da içeren bir süreçtir. Bu noktada bakir Anadolu toprakları, toprak seramik sanatçısının elinde nasıl şekilleniyorsa, devletin kurucularının elinde şekillenecektir. Bu şeklin ilk tezahürlerinden biri hiç kuşkusuz fabrikalardır.

Türkiye modernleşmesinde önemli bir rol oynayan fabrikalar, “taşra”nın modernleşmesinde birer ajan işlevi görmüşlerdir. 1930'ların ideolojisi, fabrikalar kurma yoluyla çevreyi merkeze bağlamayı esas almıştır. Kanımca bu ideolojinin yaşandığı iki temel saik vardır. Birincisi, taşrayı da içine alan ülkenin tümünün modernleşmesini gerçekleştirmek, ikincisi ise, merkezin otokritik etki alanının Anadolu'nun içlerine kadar uzanmasını sağlamaktır. Tesisleri ve mekânları ile fabrika taşarda devletin imgesinin cismanileşmiş halini oluşturuyordu. Bundan dolayı fabrikaları salt bir sanayi kuruluşu olarak ele almak kesik olacaktır. Burak Asiliskender'in belirttiği gibi, devlet eliyle kurulan fabrikalar sadece endüstri yapıları değil, aynı zamanda modernleşme ideolojisinin uygulama mekânlarıdır (Asiliskender, 2009: 112).

Tablo 3: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Uyarınca Kurulan Fabrikaların Bölgesel Dağılımı ve Kuruluş Tarihleri

Fabrikanın İsmi	İşletmeye açılış tarihi
1. Sümerbank Bakırköy Pamuklu Fabrikası	Mayıs 1934
2. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası	Mayıs 1934 temel atma / Eylül 1935'te açıldı
3. Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası	Kasım 1934 temel atma / Nisan 1937'de açıldı
4. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası	Ağustos 1935 temel atma / Ekim 1937'de açıldı
5. Sümerbank Malatya Bez Fabrikası	Mayıs 1937'de temel atma / Aralık 1939'da açıldı
6. Sümerbank Bursa Merinos Fabrikası	Kasım 1935'te temel atma / Şubat 1938'de açıldı
7. İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası (1.)	Ağustos 1934 temel atma / Eylül 1936'da açıldı
8. İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası (2.)	Ekim 1936'da temel atma
9. İzmit Selüloz Fabrikası	Kasım 1936'da temel atma
10. Sümerbank Gemlik Suni İpek Fabrikası	Kasım 1935'te temel atma / Şubat 1938'te açıldı
11. Karabük Demir Çelik Fabrikası	Nisan 1937'de temel atma / Eylül 1939'da açıldı
12. Zonguldak Antrasit Fabrikası	1935
13. Keçiborlu Kükürt Fabrikası	Mayıs 1935
14. İstanbul Cam ve Şişe Fabrikası	1935
15. Isparta Gülyağı Fabrikası	Mayıs 1935

Kaynak: M. Turgut, *Türk Sanayi ve Sümerbank* (1983), *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank* (1973), *Sümerbank üç Aylık Bülten*, 9/10, Haziran 1937.

Tablo 3'te görüleceği gibi coğrafi olarak ülkenin gelenine yayılan bir sanayileşme hamlesi yapılmaya çalışılmıştır. Anadolu'nun bir üretim mekânına dönüştürülmesi sadece bugünün problemi değildir. Erken cumhuriyet döneminde Anadolu'ya kurulan fabrikalar ve onların oluşturmaya çalıştıkları kent kültürü belki de günümüzün “Anadolu Kaplanları” olarak adlandırılan “hür girişimcilerinin” oluşmasını sağlayacak koşulların hazırlayıcısı olmuştur. Oysa günümüz liberal söylemi “geçmiş unutarak” gücü kendinden menkul bir başarı öyküsüne sığınma arzusu içindedir.

Sanayileşme rotasına giren Türkiye'nin bu döneminin en belirleyici aktörü devlet olmuştur. Bir taraftan himayeci ve koruyucu idari tedbirlere rağmen kadro çevresinden Vedat Nedim uygulanan iktisat politikasının liberal olduğunu söyler. Ona göre bu tedbirlerin nedeni, ananesi olan yetişkin bir sanayici zümresinin olmayışından kaynaklanmaktadır. Onun cümlelerinden aktarırsak, “sanayimiz gibi, sanayicimiz de yenidir, tecrübesizdir, görgüstüzdür. Modern sanayinin, modern tekniğin icabettirdiği evsafa malik değildir” (Nedim, 1932b: 16). İşadamları devlet ile kurdukları ilişkiler aracılığıyla sermayelerini geliştirmeye çalışmışlardır. Her dönemde olduğu gibi bu dönemde kazanan ve kaybedenleri vardır. Sermayedarlar açısından ithalata dönük ticaret burjuvazisinin görece durumun bozulurken, devlet ihaleleri üzerinde gelişen müteahhitler en kazançlı grup

olmuştur. Bu dönem genel bir sanayileşme durumu oldu için, büyük özel sanayinin de devlet sanayine paralel bir hızla büyüdüğü ve en azından görece olarak gerileyen küçük sanayi ve el sanatlarını telafi edecek bir genişleme temposu sağladığı söylenebilir (Boratav, 2006: 74-75). Sermayedarların etkinlik açısından bu dönem için silik görünse de gerekli sermaye birikimin sağlayacak olanaklardan yoksun kalmamışlardır. Devlet yatırımlarının girmediği alanlarda tamamlayıcı bir unsur olarak yollarına devam etmişlerdir.

Toplumsal düzen açısından kontrol altına alınması gereken önemli unsurlardan biride işçilerdir. Sanayi kesiminde istihdam edilmeye başlayan “işçiler” Şevket Süreyya'ya göre tarımda yaşanan mülksüzleşme sonucu ortaya çıkmamıştır. Ona göre bizdeki iş arayıcılarını yaratan sermayedarlığın bizdeki taazzuvu değil Avrupa'da vuku gelen büyük sanayi inkılabı yaratmıştır. Şöyle ki “Avrupa'dan gelen ucuz ve mebzul fabrika emtiası memleketimizin iptidai, fakat kendine has istihsal usullerini parçaladı. Bu nedenle köylünün iptidai el tezgâhı, şehir ve kasaba esnafının küçük el işletmeleri garp fabrikalarının bu ucuz ve mebzul emtia selleri karşısında mukavemet edemedi. Bu suretle garpta bir ücretli işçiler sınıfının yaratılmasında fabrikaların, makinaların yaptığı işi, şarkta ve bu meyanda Türkiye'de, o makinaların mahsulü olan ucuz ve mebzul emtia yaptı... Mançışterde, Ren veya Ron havzasında, Bohemya'da inkişaf eden kapitalizm ve makineli sanayi, Çin'deki, Hindistan'daki, Anadolu'daki iptidai, fakat müstakil mülkiyet sahibi müstahsili işsizleştirdi, proleterleştirmiştir.” (Süreyya, 1934a: 11). Özellikle kentsel alanlarda üretim faaliyetlerinden bulunan zanaatkârların mülksüzleşmesi onların proleterleşmesinin önünü açmıştır. Süreyya'nın, diğer bir makalesine baktığımızda, onun homojen bir işçi sınıfından bahsetmediğini görürüz. Süreyya'ya göre, Türkiye'de yapısal olarak birbirinden farklı üç adet işçi kesimi bulunmaktadır: a) Mevsim İşçiler, b) Yarıköylü İşçiler, c) Toprakten ve kendine mahsus iş alet ve vasıtalarından ayrılmış amele (Süreyya, 1934b: 13-14). “Yarıköylü İşçiler”, mekânsal olarak yaşadıkları yerlere yakın madenlerde çalışan köylülerden oluşmaktadır. Süreyya'ya göre tarım faaliyetlerinin kısıtlı olduğu mıntikalarda görünün bu işçilik türü mevsim işçilerinden farklıdır.

Bu işçilik türü günümüz Türkiye'sinde de hala bir emek çeşidi olarak varlığını korumaktadır. Üçüncü kategoride yer alan emek türü ise klasik anlamda “sanayi işçisine” karşılık gelmektedir. Fakat erken Cumhuriyet döneminde, eğitim, iş deneyimi, çalışma alışkanlıkları ve toplumsal davranış kalıpları itibarıyla sanayi işçisi terimini kullanmak güçtür (Makal, 2007b: 123). Süreyya'ya göre bu nevi amele, mevsim işçilerinden, bütün ömrü müddetince yevmiyeye bağlanmak, yarıköylü işçiden de toprakla her türlü alakasını kesmekle tefrik olunur (Süreyya, 1934b: 13-14). Cumhuriyetin kurucu kadrolarının, “sınıfsız ve tezadsız millet olma yolunda giriştikleri Türk inkılabının” (Nedim, 1932c: 17-18) disiplini etmesi gereken bu grup işçilerdir. Zaten Şevket Süreyya'da, 1922 teşri yılından beri tetkik ve kısmen de müzakere ettiği “iş kanunu” layihasının bilhassa şümül sahasına aldığı işçi tipinin bu mülksüzleşmiş ameleler olduğunu söylemiştir. Bu layihalar sonucu ortaya çıkan 1936 tarihli “İş Kanunu” ile sendikal bir düzenleme yapılmamış, grev ve lokavt yasaklanmış, toplu iş uyuşmazlıkların çözümünde ise devlet kontrolünü

sağlayan zorunlu tahkim sistemi getirilmiştir. Devlet bu yasa ile emek evrenini iş mücadelelerine yol açmayacak biçimde; iktisadi alandaki devletçi sanayileşme düzeni ve siyasal alandaki tek parti yönetimi ile uyumlu bir biçimde düzenlemiştir (Makal, 2007b: 116).

Tek parti yönetiminin yukarıda değindiğimiz süreçler sonrasında ortak refah etrafında kümelenmiş ve devlet ile uyumlu toplumsal bir yapı oluşturduğu yanılsaması ikinci dünya savaşı sırasında çatırdamaya başlamıştır. Savaşın getirdiği sıkıntıyı ortadan kaldırmaya yönelik alına tedbirler, 1942 yılında uygulamaya konan “Varlık Vergisi”, 1944 yılında alınmaya başlanan “Toprak Mahsulleri Vergisi”, nakden ödemeyen köylüyü “angarya” yol çalışmasına mahkûm eden “Yol Vergisi”, büyük çiftlik sahiplerini tedirgin eden “Köy Enstitüleri” ve “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, iktidara karşı olan huzursuzluğun artmasına sebebiyet vermiştir. 1945 yılının sonuna gelindiğinde tek partiye olan inanç iyice zayıflamıştır. Siyasi ve ekonomik açıdan oluşturduğu meşruiyet zemin kaybetmeye başlamıştır. Bundan dolayı Türkiye toplumun tüm sınıf ve katmanları Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) dışında yeni bir hükümet beklentisi içine girmişlerdir. İçte yaşanan bu tazdik ve savaş sonrası baskıcı yönetimlerin yıkılması ile dünyaya egemen olan demokrasi söylemi karşısında fazla dayanmayan CHP çok partili hayat geçmek zorunda kalmıştır. 1946 yılında ilk kez tek dereceli seçim yapılırken, 14 Mayıs 1950’de seçimle CHP iktidarını Demokrat Parti’ye bırakmak zorunda kalmıştır ve Türkiye siyasal hayatında bir devir kapanmıştır.

V. SONUÇ

Türkiye'nin erken dönemindeki sanayileşme sürecini anlamaya çalıştığımız makalemizde göstermeye çalıştığımız gibi bir dönemi açıklarken kullanılan total yaklaşımların ayrıntıları göstermede yetersiz kalmaktadır. 1923–1950 yılları için sıklıkla dile getirilen tek parti yönetimi altında otoriter bir modernleşme projesinin eşlik ettiği sanayileşme sürecinin süreklilik arz etmediğidir.

Makalenin sınırları içinde gösterdiğimiz gibi 1923–1930 arası görece liberal politikaların uygulanmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur. Yerli bir sermayedarın yaratılması amacıyla devletin kurucu elitleri gerekli kurumsal değişiklikleri yaparak “Milli İktisad”ın oluşturulmasına ön ayak olmaya çalışmışlardır. Dönemin sonuna doğru dünya ölçeğinde yaşanan ekonomik kriz bu görece uygulamaya konulan liberal politikaların terk edilmesine yol açmıştır. Bu terk edilmiş bir sonraki dönemin paradigmasının görünüşte katı devletçilik politikalarına evirildiği hissini yarattığını söyleyebiliriz. 1930 sonrası planlı sanayiye geçiş ile birlikte devletin ana aktör olduğu bir sanayileşme sürecinden bahsedebiliriz. Özellikle gelişmekte olan ülke deneyimlerine baktığımızda, özel teşebbüsün yeterince gelişmemiş olması devletin sanayileşme sürecinin örgütleyicisi olmasının nedeni olmuştur. Ayrıca dönemin önder kadrolarının gelişmiş Batıyı yakalamak ve modern bir topluma geçişi arzulamaları devletin etkin bir güç olmasının yolunu açmıştır.

Bu çizmiş olduğumuz perspektifin gerçeğin bir tarafını oluşturmaktadır. Bu verileri hesaba kattığımızda tek parti döneme ilişkin otoriter bir sanayileşme deneyiminin yaşandığına dair bir algının oluşması kuvvetle muhtemeldir. Oysa tek partinin siyasal olarak etkin olduğu 1950'lere kadar olan dönem bütün devletçilik uygulamalarına rağmen liberalizm dışlamayan ve özel teşebbüsün önünü açacak politikalara kaynaklık ettiğini de söyleyebiliriz. Özellikle 1950 sonrası sanayi çarklarının başına geçen özel sektörün hazırlayıcı olarak tek parti dönemindeki kurumsal düzenlemeleri gösterebiliriz.

NOTLAR

- [1] Berg G. Franger, "Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya'dan Bağımsız Cumhuriyetlere Kalan İdeolojik Miras" adlı makalesinde Sovyet Milliyetçiliğinin Marksist öğretisiyle ilişkisi olmayan kendine özgü bir milliyetçilik olduğunu söylüyor. Bu milliyetçiliği değerlerinden ayrılan özgül yanı merkezi hükümetin çizdiği sınırlar dahilinde etkinlik alanı içinde kalan ulusların inşasına izin veriyordu. Cumhuriyetlerdeki ulusal liderler merkezi hükümet tarafından destekleniyor, merkezin politikasının dışına çıkmadığı sürece ulus içi sistemlerin oluşturulmasında herhangi bir engelle karşılaşmıyorlardı. Franger'e göre, Sovyetlerin yıkılması sonucu Asya ve Kafkaslarda ortaya çıkan 'yeni ulusların' liderlerinin eski yöneticilerin olmasını Sovyet tipi milliyetçiliğe bağlamaktadır. Franger buradan hareketle Sovyet sonrası yaşananın Sovyet geleneğinden bir kopma değil, ulusal sorunla ilgili yaklaşımın bilinçsizce devamı olduğunu söylemiştir. Benzer bir yaklaşım, Suha Bölükbaşı'nın, 'Azerbeycan'da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu'nun Etkileri' adlı makalede de bulunmaktadır. Bölükbaşı önceliği güç sorununa vermektedir. Ona göre merkezi hükümet başkanlarının politikaları bir taraftan ulusal bilincin oluşmasını sağlayacak gelişmeleri yasaklarken diğer taraftan tarihi, dili ve kültürleri çarpıtmak pahasına bölgesel milliyetçiliklerin oluşumunu sağlamıştır.
- [2] 1923 yılı Temmuz-Ağustos aylarında Zonguldak ve Ereğli'den 12.000 kadar maden işçisi iş güvenliği için greve gitmişlerdir. 1923'te İstanbul Bomonti bira fabrikası işçileri Mart 1923'teki protesto eyleminde işten çıkarılan arkadaşlarının tekrar işe alınması için greve gitmişlerdir. 1925'te Zonguldak-Ereğli maden işçileri ve diğer sektörlerden işçiler greve katılmışlardır. 1925 yılı boyunca 10 grev olayına rastlanmış ve bu greve katılanların sayısı 32.100 kişidir. 1926 yılı iki greve sahne olmuştur. Birincisi, Soma-Bandıma demiryolunun 2000 işçisi 12.000 imzalı bir dilekçe ile mesai saatlerinin uzamasını protesto ederler. İkincisi, İstanbul Liman Hamalları, yeni sendikaları olan Liman Şirketi'nin iş sağlama karşısında kendilerinden %15 komisyon istemelerini protesto ederler. 1927 yılında Liman Şirketi adına çalışmayı reddeden mavnacıların eylemi 320 kişinin tutuklanması ile sonuçlanır. 1928 ve sonrasında 1500 kişinin katıldığı şark demiryolları dahil birçok grev yaşanır. Erdal Yavuz, "Sanayideki İşgücü Durumu 1923-40", 166-173, 2007, İletişim Yayınları.
- [3] 1927 yılı Cumhuriyet Halk Partisinin yeni Nizamnamesi'nin 40. maddesine göre, her tür siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel derneklerin idari kurallarına, ancak fırka müfettişlerinin onayladığı kişiler resmen aday gösterilebilecektir. (Erdal Yavuz, Sanayideki İşgücü Durumu 1923-40, 171). Yasal düzenlemelere baktığımızda 15 Ocak 1924 gün ve 394 sayılı yasayla, 10 bin ve daha fazla nüfuslu yerlerdeki işyerlerinde haftada bir gün ücretsiz izin hakkı tanınmıştır. 1924 Anayasası cemiyet kurma hakkını tanımış ve Angaryayı yasaklamıştır. Görece işçi lehine olan bu uygulamalar. 1925 günü kabul edilen Takrir-i Sükun Yasası sendikalar direkt bir düzenleme getirirse de yasanın getirdiği atmosfer grevleri ve işçi derneklerini yasal olmaktan çıkarmıştır. Bazı işçi örgütleri kapatılmıştır. (Yıldırım Koç, 31).
- [4] Kadro dergisi, 1932-1934 yılları arası çıkan aylık fikir dergisidir. Derginin yazarları ilk başlarda; Yakup Kadri, Şevket Süreyya, Dr. Vedat Nedim, Burhan Asaf ve İsmail Hüsrev'dir. Derginin idare

merkezi Ankara'dır ve imtiyaz sahibi Yakup Kadri'dir. Dergi önce dar bir kadro hareketi olarak ortaya çıkmış daha sonra başka yazarları da içine alarak genişlemiştir. Ülkü dergisi ise 1933'te Halkevleri mecmuası şeklinde yayınlanmıştır. Dergide zaman zaman Devletin başında bulunan önderlerinin de yazıları yayınlanmıştır. Bu açıdan egemen ideolojinin kitlelerle buluşması noktasında organik bir özellik kazandığını söyleyebiliriz. Bu dergilerden yapacağım alıntılar olduğu gibi verilecek ve yazım hatalarına dokunulmayacaktır.

KAYNAKÇA

- AHISKA, Meltem; KENTEL, Ferhat ve GENÇ, Fırat. (2009), '*Milletin Bölünmez Bütünlüğü*' *Demokratikleşme Sürecini Parçalayan Milliyetçilik(ler)*, Tesev Yayınları, İstanbul.
- ÂMİN, Samir. (2006), "Arap Dünyası: Mevcut Durumun ve Mücadelelerin Bir Bilançosu", (çev. Kemal Ülker), *Avrupa ve Arap Dünyası*, Versus Yayınları, İstanbul, ss. 1–51.
- ANDERSON, Benedict. (2004), *Hayali Cemaatler*, (çev. İskender Savaşır), Metis Yayınevi, İstanbul.
- ARICANLI, Tosun. (2010), "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 131–143.
- ASİLİSKENDER, Burak. (2009), "Anadolu'da 'Modern' Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları", *Fabrika'da Barınmak*, (der. Ali Cengizkan), Arkadaş Yayınları, Ankara, ss. 111–129.
- BAŞKAYA, Fikret. (2004), *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul.
- BAYAT, Asef. (2004), "Sınıf Ulustan Vazgeçebilir mi? İran'da Milliyetçi Modernleşme ve Emek", (çev. Selda Somuncuoğlu), *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 237–261.
- BORATAV, Korkut. (2006), *Türkiye İktisat Tarihi 1908–2005*, İmge Yayınevi, Ankara.
- BOZARSLAN, Hamit. (2000), "Ortadoğu ve Türkiye'de 'Milli Din' İslam ve İslamcılık", *Birikim*, No. 129, ss. 61–73.
- BÖLÜKBAŞI Suha. (2004), "Azerbeycan'da Ulusun inşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu'nun Etkileri", *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 49–89.
- BUĞRA, Ayşe. (1995), "Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi", *Toplum ve Bilim*, No. 66, ss. 29–45.
- BUĞRA, A. ve SAVAŞKAN, O. (2010), "Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiye'sinde İş Dünyası", *Toplum ve Bilim*, No. 118, ss. 92–123.
- CHATTERJEE, Partha. (2002), *Ulus ve Parçaları*, (çev. İsmail Çekem), İletişim Yayınevi, İstanbul.
- FRANGER Berg G. (2004), "Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya'dan Bağımsız Cumhuriyetlere Kalan İdeolojik Miras", *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 23–49.
- GELLNER, Ernest. (2009), *Milliyetçiliğe Bakmak*, (çev. Simten Çoşar, Saltuk Özertürk ve Nalan Soyarık), İletişim Yayınevi, İstanbul.
- HÜSREV, İsmail. (1934), "Beş Senelik Programın Manası", *Kadro*, C. 27, ss. 26–30.
- KANSU, Aykut. (2001), "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 253–267.

- KARAÖMERLİOĞLU, Asım. (2006), *Orada Bir Köy Var Uzakta Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten. (2009), *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- KEMAL, Nusret. (1933), "Köy Seferberliği", *Ülkü*, C. I, No. 5, ss. 355-361.
- KEPENEK, Yakup. (1993), *Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar. (2009), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- KIRAY, Mübeccel. (1999), "Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması", *75 Yılda Köyden Şehirlere*, Der. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 151-162.
- KOÇ, Yıldırım. (1998), *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- MAKAL, Ahmet. (2007a), "Türkiye'de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları", *Amelden İşçiye*, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 77-107.
- MAKAL, Ahmet. (2007b), "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar", *Ameleden İşçiye*, (ed. Tanıl Bora). İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 113-153.
- NEDİM, Vedat. (1932a), "Müstemele İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", *Kadro*, C.1, ss. 8-11.
- NEDİM, Vedat. (1932b), "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım", *Kadro*, C. 6, ss. 13-18.
- NEDİM, Vedat. (1932c) "Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti", *Kadro*, C. 11, ss. 17-21.
- ÖNİŞ Z. ve ŞENSES F. (2009), "Küresel Dinamikler, Ülke İçi Koalisyonlar ve Reaktif Devlet: Türkiye'nin Savaş Sonrası Kalkınmasında Önemli Politika Dönüşümleri", Der. Fikret Şenses, *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 705-743.
- PAMUK, Şevket (2007), "Karşılaştırmalı Açından Türkiye'de İktisadi Büyüme 1880-2000", *Korkut Boratav'a Armağan*, Der. Ahmet H. Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 303-319.
- PARLA, Taha. (2001), *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınevi, İstanbul
- RECEP. (1933), "Ülkü Niçin Çıkıyor?", *Ülkü*, C. I.
- SAFFET, Mehmet. (1933), "Köylü Kimdir?", *Ülkü*, C. I, No. 6, ss. 422-430.
- SCHULZE, Hagen. (2005), *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, (çev. Timuçin Binder), Literatür Yayınevi, İstanbul.
- SMİTH, Anthony D. (2009), *Milli Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınevi, İstanbul.
- SOMERSAN, Semra. (2004), *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- SÜREYYA, Şevket. (1932), "Plan Mefhumu Hakkında", *Kadro*, C. 5, ss. 15-17.
- SÜREYYA, Şevket. (1934a), 'İş Kanunu Yeni Cemiyetin Temel Kanunlarından Biridir', *Kadro*, C. 30, ss. 5-15.
- SÜREYYA, Şevket (1934b), 'Kıymetsiz 'Sa'y' den Kıymetli 'Sa'y' e', *Kadro*, C. 31, ss. 5-15
- TEZEL, Yahya S. (1982), *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi*, Yurt Yayınları, Ankara.
- TUNAYA, Tarık Zafer. (2009), *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3*, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- TURAN, Kemal. (1933), "1933 Devlet Bütçesi", *Ülkü*, C. I, No.5, ss. 345-350.
- ZİYA, Aptullah. (1933), "Köy Mimarisi", *Ülkü*, C. II, No. 7, ss. 37-41.